

BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN: STANOVNIŠTVO GRADOVA
BANSKE HRVATSKE NA PRIJELAZU STOLJEĆA

(Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890—1914)

Na tlu sjeverne Hrvatske već su do prvog svjetskog rata znatno uznapredovali procesi oblikovanja građanskoga društva i kapitalističke privrede. Mnoge zaprieke, teškoće nametao je takvom razvoju opći položaj hrvatskih pokrajina u okviru habsburške državne tvorevine, pogotovo nakon uvođenja dualističkog sustava Austro-ugarske monarhije (1867/68). Ipak, povoljnije prilike zapažaju se u sjevernoj Hrvatskoj od kraja 19. st., kada dolaze do izražaja opsežniji i brži tokovi modernizacije na svim poljima društvenoga života. U tom sklopu osobita uloga pripada ekonomsko-socijalnim promjenama što ih bilježe pojedina više ili manje urbanizirana središta (bilo da se radi o naseljima s pravnim statusom gradova ili o drugim većim naseljima).

Dosadašnja relevantna znanstvena literatura (koja se bavila poviješću naših gradskih i trgovišnih središta) obraćala je tek djelomično pažnju ovim zbijanjima, i to pretežno s gledišta razvoja pojedinačnih naselja. Stoga posebnu pozornost zavrijeđuje knjiga dr. Božene Vranješ-Soljan (objavljena u biblioteci »Povijesna istraživanja«, Zagreb 1991), u kojoj je postignuto šire, cjelovitije osvjetljavanje spomenutih povijesnih procesa ili fenomena na podlozi jedinstvenog, sustavnoga znanstvenoistraživačkoga pristupa. Na toj osnovi provedena je usporedna analiza strukture i dinamike promjena što ih bilježi socijalno-ekonomski sastav ukupnog stanovništva, te napose vodećih slojeva, u gradovima ili većim naseljima sjeverne Hrvatske do prvog svjetskog rata.

Uvodna razmatranja autorice (9—35) usmjerena su prvenstveno na pregled i ocjenu dosadašnje znanstvene literature glede razvoja stanovništva hrvatskih gradova u moderno doba. Naročita pozornost obraćena je metodološkim pitanjima kvantitativno-kvalitativne analize strukture naselja i njihovoga kategoriziranja; pritom se podjednako utvrđuju načela prema kojima je pripremana relevantna statističko-historijska dokumentacija, kao i suvremeni pristupi istoj tematici/problematici s gledišta centralitetnog sustava naselja.

Prvi dio monografije (37—91) nosi naslov: SASTAV NASELJA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ 1890—1900—1910. (prema pravnom statusu, opsegu stanovništva i teritorijalnom rasporedu). Ovaj dio namijenjen je utvrđivanju općeg sastava naseljenih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj između 1890. i 1910. godine, da bi se putem argumentiranih kriterija za njihovo kategoriziranje i selekcioniranje izdvojila odgovarajuća skupina gradova ili većih naselja za detaljniju analizu.

Ukupnost naseljenih mjesta na hrvatsko-slavonskom području potkraj 19. st./početkom 20. st. razmatrana je prema njihovom pravnom statusu (u upravno-političkoj organizaciji zemlje), zatim prema teritorijalnom rasporedu (s obzirom na različitost povijesnih uvjeta za razvoj urbanih i drugih središta na prostoru od Primorja do istočne Slavonije), te prema kategorijama naselja u ovisnosti od opsega njihovoga žiteljstva.

U prvom poglavlju autorica je tako prikazala *upravno-političku organizaciju naselja u nagodbenoj Hrvatskoj* (40—46), iz koje proizlazi razlikovanje pojedinih skupina naseobina po njihovom pravnom statusu. Prema važećim propisima potkraj 19. st. i na početku 20. st., bilo je na hrvatsko-slavonskom području ukupno sedamnaest naselja sa povlasticama gradova; od toga su četiri najveća grada bila u rangju županija (Zagreb, Varaždin, Osijek, Zemun), a trinaest ih je u rangju kotareva (Senj, Bakar, Karlovac, Petrinja, Sisak, Bjelovar, Križevci, Koprivnica,

Brod, Požega, Mitrovica, Petrovaradin, Karlovci). Sva ostala naselja — bez obzira na broj žitelja — bila su uključena u kotareve.

Opseg stanovništva kod navedenih 17 naselja sa gradskim statusom kretao se od 1890. do 1910. godine između dvije tisuće osoba (Bakar) i 75 tisuća osoba (Zagreb). Međutim, istovremeno je u nagodbenoj Hrvatskoj bilo mnogo naselja s takvim opsegom stanovništva (tj. preko 2000 osoba, pa čak i sa više od 10.000 osoba) koja nisu uživala upravno-političke povlastice urbanih središta: njihov se broj u razmatranom razdoblju povećava od 71 na 100 mjesta. Analizi sastava svih naselja sa više od 2000 stanovnika *prema teritorijalnom rasporedu i prema opsegu stanovništva* posvećena su daljnja dva poglavlja knjige (47—65, 66—78).

Zatim se u ovoj monografiji utvrđuju *kriteriji kategoriziranja i selekcioniranja naselja u nagodbenoj Hrvatskoj* (79—88). Uz kritičku ocjenu odgovarajućih postupaka što su primjenjivani kod dosadašnje literature, autorica argumentirano objašnjava vlastite stavove. Za daljnju analizu izdvojena su — osim već navedenih 17 gradskih središta — također ona naselja u kojima u razmatranom razdoblju broj žitelja doseže preko 5000 osoba. Ukupno je između 1890. i 1910. godine evidentirano 14 takvih mjesta: Sušak, Ogulin, Đurđevac, Virje, Virovitica, Đakovo, Dalj, Vinkovci, Vukovar, Indija, Irig, Ruma, St. Pazova, Šid.

U zasebnom poglavlju prikazane su značajke *grada Rijeke* (89—91). Naime, premda ovaj emporij s geografskog i ekonomskoga gledišta tvori suštinsku sastavnicu prostora sjeverne Hrvatske — pod dualističkim režimom bio je umjetno izdvojen kao »corpus separatum« i neposredno podvrgnut mađarskoj vladavini. Stoga grad Rijeku ne nalazimo u raspoloživoj statističko-historijskoj dokumentaciji za područje nagodbene Hrvatske do prvog svjetskog rata, pa je analiza razvoja i strukture stanovništva tog urbanog središta zahtijevala poseban pristup.

Drugi dio knjige nosi naslov: EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U GRADOVIMA SJEVERNE HRVATSKE OD 1900. DO 1910. (93—203). Taj je dio usmjeren na komparativnu analizu ekonomskog stanja pučanstva u hrvatsko-slavonskim gradskim naseljima — uključujući Rijeku — na prijelazu stoljeća (1900.) i uoči prvoga svjetskog rata (1910). Svrha je tih razmatranja utvrditi bitne razlike s obzirom na funkcionalnu ulogu pojedinih središta u sustavu centralnih mjesta sjeverne Hrvatske, te osvijetliti utjecaj dugotrajnih povijesnih razvojnih tokova na oblikovanje sastava gradskoga stanovništva prema privrednoj djelatnosti.

U uvodnim napomenama ukazuje se na značajke (prednosti ili nedostatke) raspoloživih statističkih popisa potkraj 19. st./početkom 20. st. prema kojima je provedena rekonstrukcija tadašnjega privredno aktivnoga stanovništva nagodbene Hrvatske, po različitim djelatnostima, granama ili zanimanjima.

Zatim je u dva poglavlja razmotrena *opća ekonomska struktura stanovništva 1890—1900—1910.*, te napose *udio urbanih središta* u takvoj strukturi na prijelomu stoljeća ili pred prvi svjetski rat (99—102, 103—115). Izvorna dokumentacija sadrži pritom — u skladu s onovremenim gledištima statističke struke — desetak »razreda glavnoga zanimanja«, što ih je autorica (uz odgovarajuću kritičku argumentaciju) sintetizirala u četiri skupine djelatnosti: u prvoj skupini je prvotna produkcija (poljoprivreda); u drugoj su obrt, industrija i rudarstvo; u trećoj su trgovina, vjeresijstvo i promet; a četvrta skupina obuhvaća ostalo (javne službe i slobodna zvanja, obranu, nadničare i kućnu služinčad, posebne i umirovljenike, te ostalo ili nepoznato). U monografiji je dat opći pregled sastava žiteljstva prema detaljnim podacima izvornih statističkih popisa, dok je strukturna analiza udjela gradskih naselja u tome provedena prema sintetiziranim skupinama.

Daljnje poglavlje donosi *pojedinačnu analizu povijesnog razvoja i ekonomske strukture stanovništva* za svako od sedamnaest naselja sa gradskim statusom u nagodbenoj Hrvatskoj, te za izdvojeno područje grada Rijeke (116—199). Autorica je ovdje s pravom istaknula važnost takvoga pristupa: »Povijesni razvoj 17 gradova sjeverne Hrvatske i grada Rijeke očituje mnoga zajednička obilježja, jer su se stoljećima razvijali u manje-više identičnim povijesnim prilikama, no njihov gospodarski život pokazuje — zbog bitno drugačijih preduvjeta — i znatne međusobne razlike. Razlike u ekonomskom značenju među gradovima objašnjavaju nam posebnosti geografskih uvjeta, smještaja grada, karakteristike prometnih veza, komunikacija sa širim područjem ili prirodnim zaledem, i sl.« (116). Rezultati komparativne analize općih i specifičnih uvjeta u kojima se do početka našeg stoljeća oblikuje funkcionalna uloga razmatranih urbanih središta na hrvatsko-slavonskom području, sažeto su prikazani u zaključku ovoga dijela studije (200—203).

Treći dio knjige (205—264) nosi naslov: SOCIJALNO-EKONOMSKI SASTAV VODEĆEG SLOJA STANOVNIŠTVA U GRADOVIMA I VEĆIM NASELJIMA SJEVERNE HRVATSKE NA POČETKU 20. STOLJEĆA.

Ovdje je sadržana analiza bitnih socijalnih i ekonomskih obilježja vodećega sloja žiteljstva u razmatranim skupinama gradova ili većih naselja, prema sastavu skupštinskoga članstva kod tadašnjih upravnih (gradskih ili županijskih) teritorijalnih zajednica. Vrijedi pritom istaknuti kako se približno polovina ovoga članstva (u skladu s važećim propisima) sastojala od najvećih poreznika u pojedinim dijelovima hrvatsko-slavonskoga područja: veleposjednika, trgovaca, industrijalaca, odvjetnika, svećenika, itd. Stoga razmatranje njihovih navedenih obilježja predstavlja važan doprinos osvjetljavanju društvenih odnosa u urbanim ili drugim većim središtima sjeverne Hrvatske do prvog svjetskog rata.

U prvom poglavlju (210—212) autorica prikazuje *organizacijski sastav skupština upravno-političkih teritorijalnih zajednica u nagodbenoj Hrvatskoj na početku 20. stoljeća* (1910). Pošto su u sklopu znanstvenoistraživačkih postupaka za ovu monografiju spomenuti dokumentarni podaci obrađeni uz upotrebu računarskoga stroja, prema odgovarajućem programu, autorica u zasebnom poglavlju iznosi *načela i postupke u kvantitativno-kvalitativnoj obradi sastava skupština* u županijama ili gradovima 1910. (213—216).

Dobiveni rezultati (obrađeni prema stanju 1910) prikazani su i adekvatno interpretirani u više poglavlja: najprije je provedena *analiza ukupnog sastava skupština u županijama ili gradovima* (217—225), a zatim je utvrđen i osvijetljen *udio skupština iz gradova i većih naselja* u ukupnom sastavu skupštinarskoga članstva teritorijalnih zajednica (226—240). Zasebno poglavlje (241—264) obuhvaća — za sve razmatrane gradove i veća naselja sjeverne Hrvatske — *analizu sastava skupština 1910. prema njihovim prebivalištima*, tj. po pojedinim gradovima ili većim naseljima.

Postignute rezultate znanstvenih istraživanja u ovoj studiji, autorica je sažeto prikazala u *zaključku* (265—270). Pritom je s pravom osobito naglasila »da se u gradskim naseljima potkraj 19. stoljeća zapažaju promjene u kretanju stanovništva. S obzirom na uvjete društveno-gospodarskog razvoja, gradska se naselja bitno razlikuju po svojoj ekonomskoj strukturi. Promjene u oblasti industrijsko-obrtničke privrede u gradovima na prijelazu stoljeća i do prvog svjetskog rata, uvjetovale su poboljšanje socijalno-ekonomske strukture zaposlenih, a u korist privrednih grana koje obilježavaju u užem smislu gradski karakter naselja« (267).

Provedena kvantitativno-kvalitativna analiza raspoložive statističke dokumentacije po jedinstvenim kriterijima omogućila je autorici, da izdiferencirano utvrdi i osvijetli mjesto koje u spomenutim povijesnim razvojnim tokovima pripada svakom pojedinom urbanom središtu ili većem naselju.

Završni dio knjige obuhvaća više iscrpnih dokumentarnih tabličnih priloga (271—281), te pregled korištenih izvora i literature (282—287). Treba upozoriti također na instruktivne bilješke uz tekst studije (broj 1—485), u kojima autorica upućuje na relevantnu historijsku građu, raznovrsne publicističke materijale i na dosadašnju historiografiju o pojedinim istraživačkim temama/problemima.

Dokumentarnu građu na kojoj je izrađena ova monografija tvore osobito odgovarajući statističko-historijski izvori: oni su poslužili kao polazište u postupku kritičke kvantifikacije demografskih, ekonomskih, socijalnih promjena sastava žiteljstva u hrvatsko-slavonskim gradovima i drugim većim naseljima. Relevantna građa djelomično je bila objavljena u onovremenim službenim edicijama, a dijelom neobjavljena. Uz publikacije zemaljske statističke službe nagodbene Hrvatske (sa sjedištem u Zagrebu), vrijedne podatke pružili su naročito redovni godišnji izvještaji gradskih ili županijskih uprava u razmatranom razdoblju. Raznovrsni drugi izvori povijesnoga karaktera (iz arhivskih ili bibliotečnih fondova) omogućili su produbljenju analizu uvjeta, okolnosti u kojima su ostvarene spomenute bitne promjene socijalno-ekonomskih odnosa stanovništva gradova i ostalih središta sjeverne Hrvatske na pravcu modernizacije društva (do prvog svjetskog rata).

Naročito značenje pripada također primjeni suvremene računarske obrade opsežnih kvantitativnih pokazatelja sastava i obilježja pripadnika vodećih slojeva kod hrvatsko-slavonskih gradova ili drugih središta. To je autorici omogućilo da pruži sustavni, produbljeni, pregledni uvid u složenu strukturu jednog veoma važnoga socijalnog segmenta povijesnih razvojnih tokova oblikovanja građanskoga društva na tlu Hrvatske. S obzirom na dosadašnji izostanak takve primjene računara u našoj historiografiji, ovaj će primjer — svojim postignutim vrijednim

rezultatima — nesumnjivo biti dragocjeni poticaj pri novim znanstvenoistraživačkim projektima.

Jasnijoj, preglednijoj prezentaciji znanstvenih rezultata što su sadržani u prikazanoj knjizi dr. Božene Vranješ-Soljan pridonose mnogobrojni zanimljivi grafikonski i kartografski prilozi. Oni nam omogućavaju upoznavanje sa konkretnim stanjem žitelja pojedinih gradskih naselja ili većih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća. Osobitu pozornost korisnika ovog djela privući će k tome svakako i slikovna dokumentacija, kod koje se ističe pedesetak originalnih razglednica hrvatskih gradova, iz godina uoči prvoga svjetskog rata.

Igor Karaman

PIERRE VILAR: ZLATO I NOVAC U POVIJESTI 1450—1920.

Izd. Nolit, Beograd 1990, str. 1—451.

Postepeno napuštanje socijalističke ekonomije i prijelaz na tržišnu privredu u Jugoslaviji aktualizirao je i pitanje novca kao izvanredno važne kategorije. Napušteno je shvaćanje o jednostranoj funkciji novca kao izraza bogatstva i da je novac samo sredstvo evidencije, kontrole i reguliranja socijalističke privrede s tendencijom što manje pokretljivosti cijena. Međutim čitava poslijeratna generacija odrasla je s takovim poimanjem o novcu. U udžbenicima i u školskim leksikonima novac se kao odrednica gotovo i ne spominje sve do 1963., kada je dr Adolf Dragičević u »Leksikonu političke ekonomije« (izd. Informator, Zagreb, II sveska) otvorio mnoge teme koje su do tada bile na listi zaboravljenih i ispuštenih. Novac je u socijalističkim zemljama postavljen na sporednu liniju, pa se pažnja historičara posvećivala samo starom novcu u okviru numizmatike, dok su aktuelni monetarni mehanizmi, koji se obavljaju putem banaka i novčanih burzi ostajali izvan okvira promatranja, pa je knjiga Miodraga Ugričića »Novčani sistem u Jugoslaviji« (Beograd 1968) bila najveći domet do kojega su se autori usudili doći. Trebalo je proteći još mnogo godina da se novac, i uopće ekonomski sistem, započne promatrati iz kuta moderne ekonomije zapadnog svijeta, ali mi ni do danas nismo uspjeli ispuniti prazninu koja je ostala nakon što su prestali pisati Stanko Deželić, Ivo Belin, Dušan Plavšić, Jozo Tomašević, Ljubomir Kosier i drugi ekonomisti, koji su pratili kretanja novca i kretanja vrijednosnih papira na burzama i o tome redovito obavještavali javnost. U međuvremenu je mnogo toga zaboravljeno i potrebno je opet započeti misliti o novcu i o cijenama kao o izvanredno složenom i vrlo promjenljivom fenomenu, a svako povijesno djelo o novcu može nam povratiti izgubljeno sjećanje i osposobiti nas za uklapanje u međunarodne tokove. Naime, tek oko sredine osamdesetih godina, a pod djelovanjem sve više razarajuće krizne situacije u zemlji, počelo se posezati za prijevodima ekonomista iz inozemstva. U početku su to članci objavljeni u financijskim i u ekonomskim časopisima, a onda i u časopisima Centralnog komiteta SK Hrvatske *Našim temama*. U okviru Centra za kulturnu djelatnost u Zagrebu pokreće se ekonomska biblioteka, te se objavljuje »Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca« J. M. Keynesa, »Suvremeni svjetski sistem« Immanuela Wallersteina, koji mnogo citira Pierra Vilara, i čitav niz starijih i novijih djela. Suvremene ekonomske ideje prodiru u našu sredinu kroz oštre napise dra Branka Horvata, a makroekonomska i mikroekonomska analiza zamjenjuje ranija marksistička shvaćanja o pretvaranju socijalističkog društva u komunističko. Novac opet postaje svima zanimljiv. U okviru Galbraithove televizijske serije »Doba neizvjesnosti« uvršteno je i predavanje »Uspon i pad novca«, a onda je čitav tekst objavljen i kao posebna knjiga u Zagrebu 1981. Vjerujem da nije slučajnost da je recenziju za objavljivanje knjige John Kenneth Galbraitha dao prof. dr Adolf Dragičević, jer je Galbraithovo jednostavno tumačenje kompliciranih ekonomskih problema u prošlosti nenadmašivo.

Vjerojatno nije slučajnost ni činjenica da je Galbraithova knjiga »Money« objavljena u prijevodu u Zagrebu u izdanju izdavačke kuće Stvarnost već 1978, dakle samo tri godine poslije njenog originalnog izdavanja u Bostonu, i da je odmah razgrabljena.

UDK 949.713

ISSN 0351-2142

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 24

ZAGREB

1991.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul.1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859 1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547 2 — 84 — 1984.

R A D O V I 24

Za izdavača
dr. Nikši Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
BUDAK dr. NEVEN, Filozofski fakultet Zagreb
ČORALIĆ LOVORKA, prof. Demonjina 9 Zagreb
GOLDSTEIN dr. IVO, Filozofski fakultet Zagreb
GRGIN BORISLAV, Filozofski fakultet Zagreb
HRABAK dr. BOGUMIL, Filozofski fakultet Novi Sad
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KEMBEROVIĆ HUSNIJA, prof. Sarajevo
KARAMAN dr. IGOR, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KOLAR DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet Zagreb
KOSTELAC ANA, student Filozofski fakultet Zagreb
KRIŽAK TIMUR, student Filozofski fakultet Zagreb
LABAŠ RENATA, student Filozofski fakultet Zagreb
LEČEK SUZANA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
MIROŠEVIĆ dr. FRANKO, Školska knjiga, Zagreb
OČAK dr. IVAN, Kroflinova 38 Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
POLIĆ BOBIĆ dr. MIRJANA, Filozofski fakultet Zagreb
PRLENDER mr. IVICA, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr. PETAR, Arhiv JAZU Zagreb